

Topika skromnosti a kategorie „nevyslovitelného“ v díle sv. Terezie z Ávily

Jazyk jako místo zrození paradoxu

Katarína Zatlkajová

Univerzita Karlova

Mystická literatura si klade za cíl přiblížit potenciálnímu čtenáři zkušenost ze setkání s nadpřirozeným. Proces psaní je zároveň hledáním vhodného způsobu vyjádření, neboť to, co mystik prožívá, mnohonásobně přesahuje formu sdělení. Zdá se tak nemožné zprostředkovat prožitek, který působí intenzita přítomnosti Boha v nitru. Hovoří se proto o „nevyslovitelnosti“ mystické zkušenosti.

Ale i tak se mystik snaží tvořit ze slov, které jsou mu však cizí.¹ „Mysticus“ v latině označovalo skrytou realitu. Někdy byl tento výraz používán k vyjádření tajných náboženských rituálů.² Jestliže je mystika pohledem do tajemna, spisovatel zápasí s nemožností vyjádřit toto tajemství a spojení s Bohem. Podle Jamese Fernándeze mystické setkání znamená umrtvení slova. Více než o komunikaci by se tedy dalo hovořit o společenství.³

Mystik se neustále pohybuje na pokraji mezi absencí, zapovězením znaku, mlčením a tajemstvím. Na straně druhé je zde patrná touha vyjádřit se, popsat, nebo alespoň přiblížit to, co prožívá. Někdy je možné tento paradox vnímat jako cestu askeze. Mohli bychom zde kontemplovat paralelu mezi pokáním těla a mortifikací psaného slova. Je potřeba podrobit znak umrtvení, abychom mohli dojít k obsahu.⁴ Text se zároveň stává místem, kde se, díky znovuprožití zkušenosti v procesu tvoření, setkává opět s nadpřirozeným.⁵

Naším cílem je sledovat linii mezi znakem a mlčením v autobiografickém díle sv. Terezie z Ávily (*Život*). Budeme se snažit studovat kategorii „nevyslovitelného“, a to s ohledem na výběr jazykových prostředků. Zaměříme se na formule, které odkazují na topiku skromnosti. Proto je však nejprve nutné zaměřit pozornost na karmelitánku v roli autorky.

1 Certeau 1993, s. 124.

2 McGuinn 2006, s. 3.

3 James Fernández zde využívá podobnosti španělských výrazů „comunicación“ (komunikace) a „comunión“ (společenství). Viz Fernández 1990, s. 289.

4 Tamtéž, s. 291.

5 Dailey 2013, s. 43.

TEREZIE SPISOVATELKA

Dnes již většina literární kritiky vnímá dílo této slavné mystičky španělského zlatého věku jako ukázkou velmi umně zvoleného stylu, ne-li různých žánrů. I když autoři jako José María Salaverría vnímali Tereziinu spontánnost jako projev instinktivní geniality, v níž dosahovala dokonalosti projevu, aniž by ji hledala.⁶

Podle jiných se její výraz mění podle intence. James Fernández zdůrazňuje dvě pozice: submise a autority. Mystička píše s úmyslem popsat a vysvětlit svoji nadpřirozenou zkušenost s Bohem, ale zároveň tak činí na příkaz zpovědníka. Když píše z pozice autority, blíží se doktrinálnímu diskurzu. Naproti tomu submisivní pozice odpovídá zpovědi osoby, která se podřizuje úsudku čtenářů, kteří vystupují z pozice autority.⁷ Někteří autoři však interpretují Tereziinu poslušnost vůči zpovědníkům spíše jako licenci, která jí měla dovolit věnovat se povolání, jež bylo pro ni tolik důležité, tedy psaní.⁸

García de la Concha pracuje s myšlenkou, že Tereziin styl se mění podle toho, kdo je adresátem její výpovědi.⁹ Když má například na zřeteli jednoho zpovědníka, píše s určitou uvolněností a text se podobá přátelskému rozhovoru. Avšak jindy bere v potaz větší okruh čtenářů. Její styl se mění z rychlého a spontánního v opatrný, kdy je kladen důraz na detail.¹⁰ Jako první z kritiků rozpracovává tezi, že by její autobiografické dílo mohlo být klasifikováno do určitých rétorických struktur, které se střídají podle toho, jaký je Tereziina intence a kdo je její adresát. Stejným způsobem si také vybírá, jaké události a prožitky zahrne do svého vyprávění.¹¹

Rozlišuje mezi makrostrukturou a mikrostrukturou. V prvním pojmu jde o střídání formy mystického traktátu, do kterého je vloženo autobiografické vyprávění. Mikrostrukturou se rozumí menší celek výpovědi. Autor zmiňuje například kapitolu 18–19 *Života*, ve kterých Terezie popisuje čtvrtý stupeň modlitby (v rámci alegorie zahrady nebo alegorie o vodě). Podle Garcíe de la Conchi má strukturu kázání.¹²

Dalším argumentem k promyšlení stylu je také Tereziino pojetí v dobových teoretických spisech. Je zmiňována například v díle *Rhetorica* Gregoria Mayanse z roku 1786. Její texty jsou pro něj příkladem vhodného užití rétorických prostředků, například přirovnání.¹³ Mohli bychom se zde ptát, jak je Terezie mohla znát. Rétoriku zde není možno chápat pouze jako výmluvnost stylu, ale způsob uspořádání slov do koherentního celku, který měl co nejvhodněji zobrazit autorovo myšlení. Rétorika dávala tedy základ jakémukoliv diskurzu. Podle Grigery je proto málo pravděpodobné, aby

6 Salaverría 1928, s. 97–98.

7 Fernández 1990, s. 287.

8 Márquez Villanueva 1983, s. 362.

9 Rigofredo Granados je dalším z autorů, kteří sledují v spisovatelčině díle různé funkční linie, vytvářející dynamiku textu. Její styl pojí v sobě touhu přesvědčit, ale také spontánnost, a vytváří tak důmyslnou tenzi. Granados 2007, s. 632.

10 García de la Concha 1978, s. 193.

11 Tamtéž, s. 204.

12 García de la Concha 1978, s. 207.

13 Mayans 1786, s. 74.

Terezie, žena, která se snažila o přesnost vyjádření a byla k němu nucena zpovědníky, nezískala aspoň jakési povědomí o základních rétorických principech.¹⁴

Byť Terezie neuměla číst latinské texty a neměla univerzitní vzdělání, mohla kopírovat některé kompoziční a stylistické postupy z kázání a také díky četbě. I když nemohla znát teoretický spis Fray Luise de Granady *Ecclesiastica Rhetorica*, který byl psán latinsky v roce 1576, nicméně s ním udržovala korespondenci. Jeho díla dokonce doporučuje v řeholních konstitucích.¹⁵

Mystička tedy mohla některé znalosti získat díky kontaktu se současníky, s kazateli, stejně jako díky četbě jejich duchovních spisů. Proto se odvážíme studovat některé formule a prostředky, které snad mohou vycházet z určitého povědomí o rétorice.

TOPIKA SKROMNOSTI A KATEGORIE „NEVYSLOVITELNÉHO“

Ernst Curtius považuje „hledanou skromnost“ za určitou formuli, která vznikla ještě před křesťanstvím, nemusí tedy nutně souviset se cností pokory. Autor hledá její kořeny v řečnických spisech Cicerona a Quintiliana. Tento topos měl sloužit ke vzbuzení vstřícnosti a ochoty naslouchat (*captatio benevolentiae*). U Quintiliana je součástí soudní řeči, kdy řečník zdůrazňuje svou nezpůsobilost a nedostatečnou připravenost. Měl sloužit k tomu, aby si naklonil soudce na svou stranu. Cicero tento topos užívá ve spise *Orator*, kde si stěžuje, že látka, ke které přistupuje, je nad jeho síly.¹⁶

Podle Curtia se tyto formule hojně používaly nejprve v pohanské, potom i v křesťanské pozdní antice a středověku. V císařském Římě byly užívány zejména k velení císařské osoby. Nalézáme zde formulace jako „má maličkost“ či „*mea mediocritas*“ („má prostřednost“). Ty se také objevují v karolinské době, kdy jsou přeneseny do křesťanského úzu. S formulací autorova sebeponížení souvisí také konstatování, že se chápe *pera* pouze proto, že nějaký mecenáš či nadřízený vyjádřil takové přání. Podle Curtia je tedy psaní na rozkaz často pouze formulí.¹⁷

Zároveň rozlišuje několik topoi, které souvisí s vyjádřením pokory či sebesnižování. Zmíníme však pouze ty, které mohou být nalezeny v Tereziině textu. Jedná se tedy o zdůraznění, že autorův jazyk je nekultivovaný či hrubý (*rusticitas*), nebo že jeho projev je nevzdělaný (*incultus*).¹⁸

Terezie začíná rozpravu o stupních modlitby, které přirovnává k různým obrazům zalévání zahrady (alegorie duše), topikou *rusticitas* a *incultus*. Říká:

Bude zapotřebí, abych použila nějaký příměr. Jako žena mám chuť obejít se bez něho a prostě sdělit, co mi přikázali. Ale když je to tak obtížné vyjadřovat se o těchto duchovních věcech pro ty, kdo jako já nemají vzdělání, je užitečné, abych nějaký našla.¹⁹

14 Grigera López 1994, s. 122.

15 Tamtéž, s. 122.

16 Curtius 1998, s. 95.

17 Tamtéž, s. 97.

18 Tamtéž.

19 Sv. Terezie od Ježíše 2006, s. 73.

Tereziina námitka vůči vlastnímu jazyku zde přímo souvisí s jejím postavením ženy ve společnosti. Podle Weberové mystická autorka vytváří rétoriku žensství (rhetoric of femininity), kdy vědomě využívá prostředků sebesnižování, aby tak docílila přijetí u svých posluchačů.²⁰ Spisovatelka zde používá topiku skromnosti, kterou snad viděla u svých mužských současníků, v rámci *captatio benevolentiae*, kdy se snaží získat přízeň čtenáře tím, že poukazuje na vlastní nedostatečnost.

Není náhodou, že Terezie užívá těchto rétorických strategií, které odkazují na čtenáře, ve chvíli, kdy se chystá začít svoji rozpravu o modlitbě. Terezie patrně rozumí tomu, že vstupuje do sféry těžko uchopitelné, kde ortodoxii a heterodoxii dělí velmi tenká hranice.²¹ Formule skromnosti zde tedy mohou sloužit jako určitá forma obezřetnosti, kdy si autorka zároveň uvědomuje, že témata, o kterých bude hovořit, mohou vzbudit otázky ohledně autenticity a ortodoxie právě proto, že se jedná o „nevyslovitelnou“ zkušenost s Bohem. Zároveň se Terezie jistým způsobem poníží, a tím si získá přízeň svých čtenářů, aby posléze psala z pozice autority, kdy vysvětluje, jak je potřeba se modlit, aby věřící stoupal na cestě k spojení s Bohem.

Tato pasáž je také obrazem hledání slov k vyjádření toho, co slova postrádá. Autorka se také snaží překlenout paradox nutnosti popsat zkušenost a „nevyslovitelnost“ a hledá nějaký příměr, protože jej považuje za užitečný. Ten se stává jakýmsi mostem mezi „nevýjadřitelností“, obtížností jazyka, a důležitostmi, která je přikládána popisu stupňů modlitby.

Spisovatelka zároveň říká, že „příměr bude mnohokrát pokulhávat“.²² Zde opět přistupuje k topice *incultus*, když sama sebe usvědčuje z nedostatečnosti, a obrací se na svého zpovědníka: „Tak vás aspoň trochu pobaví a postaví vám před oči mou velkou nevědomost.“²³ Text se zároveň stává metaliterárním prostorem hledání formy, která by co nejpřesněji vyjádřila obsah zkušenosti, jež překračuje práh „nevyslovitelnosti“. Terezie promýšlí, jaký příměr použít, nakonec vybírá ten, který se jí líbí — a je to obraz duše jako zahrady.²⁴

Podobný topos se objevuje i na jiném místě. Ten však již nepoukazuje přímo na Tereziinu nevzdělanost či pozici ženy: „Buď veleben ve všem Pán, který chce a dovoluje, aby osoba jako já mluvila o tak vznešených věcech!“²⁵ Zároveň vyjadřuje, že „psala s velkou zkroušeností a zahanbením“.²⁶ Curtius říká, že se jedná o zvláštní formulí „hledané skromnosti“, kdy autor ujišťuje čtenáře o tom, že „přistupuje ke svému dílu

20 Weber 1990, s. 76.

21 Víme, že v Tereziině době hrozil inkviziční soud tzv. *alumbrados*. Jednalo se o náboženskou skupinu, která proklamovala těsnější a osobnější vztah s Bohem, i za cenu odstoupení od religiozity rituálů a svátostí. Niterný vztah s Bohem, který je tajemstvím a jež je nepopsatelný, tedy představoval určitou hrozbu, a Terezie si byla toho patrně vědoma. K této otázce existuje velmi široká literatura, mohli bychom zmínit: Bataillon, Marcel. *Erasmus y Espaň*. México : Fondo de Cultura Económica, 1950.

22 Sv. Terezie od Ježíše 2006., s. 73.

23 Tamtéž, s. 73.

24 Tamtéž.

25 Tamtéž, s. 83.

26 Tamtéž.

rozechvělý a úzkostný“.²⁷ Terezie opět díky těmto topoi hledá náklonnost svých zpovědníků. Tato formule je také obrazem „nepopsatelného“, protože vyjadřuje propastnost mezi nedostatečností a darem, kterého se jí dostalo.

Dále v prologu k 37. kapitole autorka říká: „Nechce se mi ještě mluvit o milostech, které mi Pán udělil. Jsou už tak dost velké ty, o nichž jsem hovořila, že jen stěží bude někdo moci uvěřit, že Bůh je udělil tak ubohé bytosti, jako jsem já.“²⁸ Opět bychom zde mohli najít snahu zalíbit se čtenáři. Zároveň je zde možné nalézt formuli *pauca e multis*, která byla používána zejména v životopisech svatých, kdy životopisec zdůrazňoval, že je možné napsat pouze málo ze skutků, jež světec skutečně vykonal. Curtius ji přímo spojuje s „topikou nevyslovitelného“.²⁹ Terezie zde skutečně odkazuje na nevyjádřitelnost přemíry milostí, které jí Bůh uděluje. Zároveň vytváří kontrast mezi nedostatečností a ubohostí vlastní osoby a obrovským darem, který dostává. Kategorie „nepopsatelného“ má zde spíše charakter rétorické formule.

Naproti tomu další úryvky, kdy Terezie užívá formulí sebesníženosti, souvisejí s promyšlením stylu a obtížností psaní, která pramení z problému „nevyjádřitelnosti“ mystické zkušenosti:

Chci to ještě lépe vysvětlit, protože věci týkající se modlitby jsou hodně nejasné a nejsou tak snadno pochopitelné, nemá-li někdo učitele, který by mu je vysvětlil. Chtěla bych být stručná, tím spíše, že pro bystrost toho, který mi přikázal psát, by stačila jenom poznámka, avšak já nejsem vůbec schopna vyjádřit se málo slovy...³⁰

Terezie nachází těžkost ve vyjadřování nejenom pro vlastní neschopnost, ale také protože se jedná o „věci týkající se modlitby“. Čím větší je propast mezi obsahem a formou, o to více se autorka snaží ji překlenout vhodným způsobem vyjádření a nařiká si nad jeho nemožností.

Čím více se Terezie noří do mystických tajemství, o to více topoi „hledané skromnosti“ přímo odkazují na kategorii „nepopsatelného“. Autorka již nevyjadřuje neschopnost psát pouze s ohledem na vlastní postavení či nevzdělanost, ale tato nemožnost vychází ze samé podstaty mystické zkušenosti: „Je pravda, že se mi zdálo nemožné říci vůbec něco o této čtvrté vodě, když jsem se pustila do psaní: zdálo se mně to tak těžké, jako mluvit řecky.“³¹ Tento obraz je zároveň vyvrcholením alegorie zahrady.

Autorka používá topikou nevědomosti a hrubosti jazyka (*rusticitas*) či nevzdělanosti (*incultus*), a uchází se tak o přízeň čtenáře v úvodu ke svému mystickému traktátu o vodě (stupních modlitby). Zároveň je užívá z určité obezřetnosti a dává se tak do rukou autority zpovědníků. Tyto formule, stejně jako další Tereziiny výroky o vlastní nedostatečnosti, však také poukazují na „nevyslovitelnost“ mystického jazyka.

27 Curtius 1998, s. 96.

28 Sv. Terezie od Ježíše 2006, s. 291.

29 Curtius 1998, s. 178.

30 Sv. Terezie od Ježíše 2006, s. 89.

31 Tamtéž, s. 121.

Tereziin text se stává obrazem paradoxu mezi vyjádřením zkušenosti a její nepopsatelností. Čím hlouběji se autorka noří do mystického prožívání, jeho materializace v textu se stává obtížnější. Kategorie „nevyslovitelného“ je tedy v textu zhmotněna jak topikou „hledané skromnosti“ (sebesníženosti a neschopnosti hovořit), tak neúnavným hledáním obrazů, které by snad tuto propast mezi slovem a zkušeností překlenuly.

LITERATURA

- Certeau, Michel de. *La fábula mística: Siglos XVI-XVII*. México : Universidad Iberoamericana, 1993.
- Curtius, Ernst Robert. *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha : Triáda, 1998.
- Dailey, Patricia. *Promised bodies: Time, language, and corporeality in Medieval women's mystical texts*. New York : Columbia University Press, 2013.
- Fernández, James. „La Vida de Teresa de Jesús y la salvación del discurso“. *Modern language notes*, 1990, roč. CV, s. 283–302.
- García de la Concha, Víctor. *El arte literario de Santa Teresa*. Barcelona–Caracas–México : Editorial Ariel, 1978.
- Granados, Rigofredo. „Teresa de Jesús: La retórica de lo divino“. *Hispania*, 2007, roč. XC, s. 623–633.
- Grigera López, Luisa. „El estilo de santa Teresa“. *La retórica en la España del Siglo de Oro*. Salamanca : Ediciones Universidad de Salamanca, s. 121–132.
- Márquez Villanueva. „La vocación literaria de santa Teresa“. *Nueva revista de filología hispánica*, 1983, roč. XXXII, s. 355–379.
- McGinn, Bernard. *Christian mysticism*. New York : The Modern Library, 2006.
- Mayans y Siscar. Gregorio. *Rhetorica*. Valencia : Josef y Thomas de Orga, 1786.
- Salverría, José María. *Santa Teresa de Jesús*. Madrid : 1928.
- Sv. Terezie od Ježíše. *Život*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2006.
- Weber, Alison. *Teresa of Avila and the rhetoric of femininity*. Princeton/New Jersey : Princeton University Press, 1990.

RHETORIC OF HUMILITY AND THE CATEGORY OF THE „INEFFABLE“ IN THE WORK OF SAINT TERESA OF ÁVILA

Thy mystical language is described by its paradoxical nature between the necessity of expression and the impossibility of finding words to represent it. We intend to analyze some possible connections between the paradox of „ineffability“ and some rhetorical devices, which are connected to the topos of humility as described by Ernst Curtius. Teresa might have used some of these devices, such as *captatio benevolentiae*, as an attempt to apprehend her experience.

KLÍČOVÁ SLOVA:

kategorie nevyslovitelného — mystika — symbol — sv. Terezie z Ávily — topika skromnosti
category of ineffability — mysticism — symbol — saint Teresa of Avila — topos of humility

Katarína Zatlková (* 1989) vystudovala obor Hispanistika na Univerzitě Karlově a poté pokračovala v doktorském studiu v oboru Románské literatury. Věnuje se mexické koloniální literatuře (hagiografickým textům) a španělským mystikům, zejména s ohledem na jejich symboliku.